
WSCHODNI ROCZNIK HUMANISTYCZNY
TOM XX (2023), № 1
s. 179-191
doi: 10.36121/bstaregowski.20.2023.1.179

Bartosz Staręgowski
ORCID 0000-0002-4775-0162
(Archiwum Państwowe w Lublinie)

Akta wojskowe formacji zbrojnych samorządu szlacheckiego w księgach grodzkich Wielkopolski właściwej w latach 1648–1668 – rodzaje dokumentacji i okoliczności jej powstawania oraz proces aktotwórczy*

Streszczenie: Szerokie spektrum działalności sejmików ziemskich sprzyjało powstawaniu licznej charakterystycznej dokumentacji, która w dalszym etapie trafiała do oblatowania w księgach grodzkich. Jedną z dziedzin, którymi zajmowały się lokalne zgromadzenia była organizacja własnych sił zbrojnych. Artykuł ma na celu ukazać rodzaje i okoliczności powstawania pism, które były bezpośrednio związane z formacjami zbrojnymi samorządu szlacheckiego oraz najistotniejsze kwestie całego procesu aktotwórczego. Jako przedmiot do analizy wybrano działalność zgromadzeń szlacheckich w Wielkopolsce właściwej w okresie panowania Jana Kazimierza Wazy.

Słowa kluczowe: Akta wojskowe, uchwała, samorząd szlachecki, wojsko powiatowe, popolite ruszenie, księgi grodzkie, wyprawy łanowe, sejmik ziemski.

Military documents of armed formations of the nobile self-government in the castle records of proper Greater Poland in the years 1648–1668 – types of documentation and circumstances of its creation and the process of creating.

Annotation: The wide spectrum activities of the province assemblies was conducive to the creation of numerous documentation, which was later included in the municipal books. One of the areas that local assemblies dealt with was the organization of their own armed forces.

* Niniejszy tekst jest rozbudowaną wersją referatu pt. „Akta wojskowe formacji zbrojnych samorządu szlacheckiego w księgach grodzkich Wielkopolski właściwej w latach 1648–1668 – proces powstawania dokumentacji oraz związane z nim czynności kancelaryjne” wygłoszonego podczas konferencji „Belliculum Diplomaticum IX Lublinense. Systemy dokumentowania. Od księgi wpisów do zasobów urzędów on-line” odbywającej się w dniach 7–8 X 2022 r. na UMCS w Lublinie.

During this process, numerous documentation was created, which had its own characteristics. The article aims to show the types and circumstances of the creation of documentation that was directly related to the armed formations of the nobility self-government and the most important issues of the entire file-creation process. The activity of noble assemblies in proper Greater Poland during the reign of John Casimir Vasa was chosen as the subject of analysis. **Keywords:** Military documents, resolution, noble self-government, county troops, mass levy, castle records, land expeditions, province assembly

Sejmiki ziemskie w okresie I Rzeczypospolitej były organami o szczególnie dużym znaczeniu. To na ich sesjach regulowano sprawy polityczne, skarbowe, administracyjne, religijne, społeczne czy prawne. Wybierano posłów, poborców podatkowych, deputatów do różnych instytucji, komisarzy czy urzędników¹. W miarę upływu lat i poszerzania się spektrum kompetencji, zgromadzenia te otrzymały również możliwość organizacji własnych sił zbrojnych². Zaliczały się do nich następujące formacje: wojsko powiatowe, pospolite ruszenie oraz wyprawy pomiarowe.

W pierwszym przypadku sejmik decydował o powołaniu zaciężnego wojska, którego zadaniem było wsparcie armii państwowej lub obrona domowa. Na sesjach zgromadzeń lokalnych zapadały decyzje odnośnie jego liczebności, charakteru, dowodzących oficerów, sposobu finansowania, miejsc stacjonowania oraz czasu służby³. Z kolei pospolite ruszenie było najstarszą formacją zbrojną w ramach sił państwa polsko-litewskiego, wobec czego pewne procedury w XVII w. były oczywiste i obowiązywały każdorazowo przy jego zwoływaniu. Proces ten polegał na uzyskaniu zgody sejmku na organizację wyprawy, wpisaniu jej do uchwały sejmikowej, wysłaniu przez króla wici oraz odbyciu popisów, nad którymi czuwali lokalni urzędnicy⁴. Co prawda często mówi się o ogólnopaństwowym wymiarze tej formacji, jednakże biorąc pod uwagę ilość czynności i decyzji, które zapadały na poziomie lokalnym, można uznać ją za samorządową⁵. Wyprawy pomiarowe miały natomiast stanowić substytut dla nieefektywnego pospolitego ruszenia, a największe zmiany dotyczyły sposobu powoływania żołnierzy. Zamiast obowiązku stawiennictwa wszystkich posiadaczy ziemskich, przeliczano ich areal w oparciu o ustalone na sejmiku współczynniki, a następnie z pozyskanych środków wystawiano wyprawy konne bądź piesze. Tutaj również, podobnie jak w przypadku wojska powiatowego, sejmik miał niebagatelne znaczenie. Oprócz kluczowego przy ich organizacji wskazania sposobu wyliczenia łąnów i powoływania przeliczających je komisji kombinacyjnych, decydowano również o osobach oficerach, miejscach stacjonowania i wybieraniu żołnierzy oraz czasie służby⁶.

¹ W. Kriegseisen, *Sejmiki Rzeczypospolitej szlacheckiej w XVII i XVIII w.*, Warszawa 1991, s. 15–16.

² Z. Spieralski, *Wymiar służby w pospolitym ruszeniu*, „Studia i materiały do historii wojskowości”, 1960, t. 6, cz. 1, s. 8–9; D. Kupisz, *Wojska powiatowe samorządów Małopolski i Rusi Czerwonej w latach 1572–1717*, Lublin 2008, s. 23; tenże, *Wyprawy żołnierza łąnowego w Koronie w czasach Jana Kazimierza*, Warszawa 2018, s. 5–8.

³ D. Kupisz, *Wojska powiatowe...*, s. 131–134.

⁴ K. Łopatecki, *Organizacja, prawo i dyscyplina w polskim i litewskim pospolitym ruszeniu (do połowy XVII wieku)*, Białystok 2013, s. 567–569.

⁵ A. Wyczański, *Z dziejów reform skarbowo-wojskowych za Zygmunta I. Próba relucji pospolitego ruszenia*, „Przegląd Historyczny”, 1952, t. 43, z. 2, s. 301–303.

⁶ D. Kupisz, *Wyprawy żołnierza łąnowego...*, s., 271–274.

Przy procesie tworzenia tych formacji powstawała liczna dokumentacja, którą ostatecznie wpisywano do ksiąg grodzkich⁷. Można ją zasadniczo podzielić na dwie grupy. Do pierwszej z nich należą akta, jakie powstały wyłącznie w sprawach związanych z formacjami wojskowymi, drugą stanowią zaś pisma ogólne, które w danych przypadkach mogły dotyczyć kwestii militarnych, ale także skupiać się na innych zagadnieniach, niekoniecznie związanych z armią. Jako przykład do zobrazowania zagadnienia podjętego w tekście wybrano obszar dwóch województw wielkopolskich: poznańskiego i kaliskiego, zwanych „Wielkopolską właściwą”, które miały wspólny sejmik w Środzie, a niekiedy również w Poznaniu czy w Kole⁸. Tamtejsze księgi grodzkie zarówno w formie czystopisowej, jak i luźnej zawierają bardzo cenny, a momentami wręcz unikatowy materiał dotyczący samorządowych formacji zbrojnych. Obfitujący w konflikty okres panowania Jana Kazimierza stanowi dobry punkt wyjścia do ukazania rodzajów dokumentacji wojskowej oraz pewnych prawidłowości w procesie jej tworzenia od momentu przygotowania i uwierzytelnienia aż do wpisania jej na karty ksiąg grodzkich. Tekst powstał w oparciu o analizę akt wojskowych znajdujących się w księgach grodzkich poznańskich, kaliskich, gnieźnieńskich oraz pyzdryskich.

Problem dokumentacji formacji zbrojnych samorządu szlacheckiego Wielkopolski właściwej w literaturze przedmiotu

Zagadnienie akt dokumentujących proces organizacji formacji zbrojnych samorządu terytorialnego Wielkopolski właściwej w okresie panowania ostatniego Wazy na polskim tronie nie posiada wielu opracowań. Głównie są to teksty przybliżające ich funkcjonowanie w ujęciu całościowym, pióra Bartosza Staręgowskiego i Jolanty Dworzaczkowej⁹, czy też każdej formacji pojedynczo autorstwa B. Staręgowskiego, Dariusza Kupisza, Tomasza Ciesielskiego, Alberta Borowiaka, czy Mirosława Nagielskiego¹⁰. W pracach tych akta znajdujące się w księgach grodzkich zostały potraktowane jedynie jako źródło historyczne, niezbędne do odtworzenia funkcjonowania samych formacji. Nie ma w nich natomiast głębszej refleksji nad rodzajami dokumentacji, okolicznościami jej powstawania oraz całym procesem aktotwórczym.

Artykuł poruszający podobne zagadnienie, autorstwa B. Staręgowskiego, został opublikowany w 2020 r. na łamach „Studiów Archiwalnych”. Dotyczył on formacji zbrojnych samorządu szlacheckiego ziemi chełmskiej i powiatu krasnostawskiego i uka-

⁷ B. Staręgowski, *Księgi grodzkie chełmskie jako źródło do badań nad funkcjonowaniem formacji zbrojnych samorządu szlacheckiego*, „Studia Archiwalne”, 2020, t. 7, s. 75.

⁸ Tenże, *Formacje zbrojne samorządu szlacheckiego województw poznańskiego i kaliskiego w okresie panowania Jana Kazimierza (1648–1668)*, Warszawa 2022, s. 21–28; M. Zwierzykowski, E. Tacka, *Miejsce obrad sejmików województw Wielkopolski właściwej od XVI do XVIII wieku*, „Res Historica”, 2016, t. 42, s. 76–79.

⁹ B. Staręgowski, *Formacje zbrojne...*, Warszawa 2022; J. Dworzaczkowa, *Sprawy wojska na sejmikach wielkopolskich w latach 1648–1668* [w:] *Pax et bellum*, red. K. Olejnik, Poznań 1993, s. 55–64.

¹⁰ B. Staręgowski, *W służbie województwom wielkopolskim i Rzeczypospolitej. Okoliczności sformowania i działalność pułku Bogusława Leszczyńskiego w latach 1648–1649*, „Res Historica”, 2017, t. 44, s. 33–61; D. Kupisz, *Wyprawy żołnierza łanowego w Koronie w czasach Jana Kazimierza*, Warszawa 2018; T. Ciesielski, *Wyprawa łanowa 1653 r.*, „Zeszyty Naukowe Wyższej Szkoły Pedagogicznej im. Powstańców Śląskich w Opolu”, 1994, Historia, t. 30, s. 47–80; A. Borowiak, *Wojska powiatowe przed kampanią piławiecką w 1648 r.*, [w:] *Studia nadstaropolską sztuką wojenną*, t. 2, red. Z. Hundert, Oświęcim 2013, s. 129–160; M. Nagielski, *Pospolite ruszenie szlachty w świetle kampanii zborowskiej i beresteckiej przeciwko Kozakom (1649–1651)*, [w:] *Studia Historyczno-Wojskowe*, t. 3: *Armia i społeczeństwo*, red. T. Ciesielski, Zabrze 2009, s. 94–112.

zywał kluczową rolę dokumentacji zawartej w księgach grodzkich relacyjnych przy odtworzeniu procesu tworzenia samorządowych formacji zbrojnych na poszczególnych jego etapach¹¹. Na uwagę zasługują również opracowania Janusza Łosowskiego, w których analizie poddano działalność staropolskiej kancelarii grodzkiej¹². Historyk opisał w nich rodzaje akt wytwarzanych w dawnych urzędach grodzkich i ziemskich oraz wyjaśnił zasady postępowania z dokumentacją po jej złożeniu do tamtejszych kancelarii. Co prawda studia te obejmują całość akt trafiających do grodów, niemniej wśród nich były również te dotyczące samorządowych formacji zbrojnych.

Początek procesu formowania sił zbrojnych – konstytucje sejmowe, uniwersały władz centralnych, uchwały sejmikowe.

Aby rozpocząć proces tworzenia samorządowych formacji zbrojnych, niezbędne było uprzednie wdrożenie odpowiednich procedur prawnych, tj. zgody sejmu w przypadku pospolitego ruszenia i wypraw łanowych a także uchwalenia stosownych laudów na sejmikach. Zaangażowanie do walki szlachty bądź chłopskiej piechoty musiało być poprzedzone zgodą sejmu. Takowe wydano podczas obrad towarzyszących koronacji Jana Kazimierza w 1649 r., na sejmach nadzwyczajnych w 1650 r. i 1655 r., czy w trakcie walnego zgromadzenia z 1658 r.¹³ Ich uchwały pozwalały na mobilizację wyżej wymienionych formacji zbrojnych przez samorzady szlacheckie oraz regulowały podstawowe kwestie organizacyjne. W konstytucjach sejmowych pojawiały się także sprawy związane z wojskami powiatowymi, aczkolwiek w ich przypadku zgoda stanów nie miała nazbyt dużego wpływu na ich utworzenie. Przykładowo w 1648 r., po klęskach armii koronnej nad Żółtymi Wodami i pod Korsuniem, pełniący wówczas obowiązki interreksa, prymas Maciej Łubieński wydał uniwersał, który skierował do sejmików, aby we własnym zakresie rozpoczęły organizację sił zbrojnych, tym samym mogły one do tego przystąpić bez zgody sejmu¹⁴.

Kluczowe w procesie tworzenia samorządowego wojska były uchwały sejmikowe, na których zapadały decyzje odnośnie jego kształtu. To w nich znajdowały się najistotniejsze zapisy odnośnie organizacji, finansowania, kadry oficerskiej a niekiedy nawet przeznaczenia jednostek¹⁵. Jedynie w przypadku pospolitego ruszenia fragmenty laudów były dość ogólnikowe i sprowadzały się jedynie do określenia podstawy prawnej jego zwołania oraz terminu popisów¹⁶. Punkt zborny oraz czas przybycia doń szlachty zawierały uniwersały królewskie, zwane wiciami. Zapisy w uchwale sejmikowej naj-

¹¹ B. Staręgowski, *Księgi grodzkie...*, s. 73–89.

¹² J. Łosowski, *Kancelaria grodzka chełmska od XV do XVIII wieku*, Lublin 2004; tenże, *Akta sądów i urzędów szlacheckich w XIV–XVIII wieku*, [w:] *Dyplomatyka staropolska*, red. T. Jurek, Warszawa 2015, s. 253–338.

¹³ *Volumina Constitutionum* (dalej: VC), t. 4: 1641–1668, vol. 1: 1641–1658, red. S. Grodziski, M. Kwiecień, K. Fokt, Warszawa 2015, s. 177, 228, 347–349, 351, 392.

¹⁴ Uniwersał prymasa Macieja Łubieńskiego do szlachty województw poznańskiego i kaliskiego, Warszawa, 26 V 1648, Archiwum Państwowe w Poznaniu (dalej: APPoz.), *Księgi grodzkie poznańskie* (dalej: Gr.Pozn.), sygn. 693, k. 484–485v.

¹⁵ B. Staręgowski, *Formacje zbrojne...*, s. 75–77, 87–88, 124–127, 145–148, 177–178.

¹⁶ Zob. Laudum sejmiku województw poznańskiego i kaliskiego w Środzie, 11 VIII 1649, Biblioteka Książąt Czartoryskich – Muzeum Narodowe w Krakowie (dalej: B.Czart.), sygn. 1774, s. 221–222. W uchwale tej występuje typowy przykład dość ogólnikowego zapisu dotyczącego organizacji pospolitego ruszenia.

częściej potwierdzały to co znajdowało się w przesłanych uniwersałach. Taka sytuacja miała miejsce choćby przy okazji wyprawy pospolitego ruszenia w 1649 r.¹⁷ Pozostałe kwestie organizacyjne, czyli zwołanie szlachty, przeprowadzenie popisu, ustalenie porządku przemarszu oraz zadbanie o bezpieczeństwo i spokój w jego trakcie, przechodziły w ręce lokalnych urzędników: wojewodów i kasztelanów¹⁸. Czasami uchwała zmieniała dotychczasowe zasady postępowania i wymieniała z imienia i nazwiska dowódców¹⁹, bądź określała zasady wykorzystania formacji do obrony domowej.

Tak czy inaczej po spisaniu uchwały sejmikowej, podpisaniu jej przez marszałka koła rycerskiego i złożeniu pieczęci, zawarte w niej zapisy zyskiwały moc prawną²⁰. Jak podaje J. Łosowski wpisanie dokumentu w formie czystopisowej do ksiąg grodzkich służyło przede wszystkim jego zachowaniu oraz dotarciu do jak najszerzego grona osób²¹. W związku z tym kluczowy był przede wszystkim moment uwierzytelnienia podczas zgromadzenia, ponieważ decydował ono legalności uchwały, na podstawie której można było zgodnie z prawem przystąpić do organizacji wojska.

Akta sejmikowe wojska powiatowego

Dokumentację wojsk powiatowych należy podzielić według poszczególnych formacji. W niektórych przypadkach, podobny rodzaj dokumentacji mógł występować np. tylko dla dwóch. Wyjątkiem są rejestry popisowe, które przygotowywano dla wszystkich i to od nich należałoby zacząć. Dla wojska powiatowego z Wielkopolski właściwej nie będzie to jednak łatwe zadanie, bowiem takie akta zachowały się wyłącznie dla początkowego okresu powstania Bohdana Chmielnickiego.

W dniu 8 czerwca 1648 r. na zjeździe szlachty województw poznańskiego i kaliskiego w Poznaniu, podjęto decyzję o organizacji wojska powiatowego, które miało walczyć z Kozakami na Ukrainie oraz strzec lokalnego terytorium. W jego trakcie zdecydowano o sformowaniu czterech pułków powiatowych – trzech arkebuzerskich i jednego dragońskiego. Osobami odpowiedzialnymi za popisy, z polecenia starosty generalnego wielkopolskiego Bogusława Leszczyńskiego, uczyniono trzech komisarzy: starostę kcyńskiego Krzysztofa Mielżyńskiego, kasztelana santockiego Chryzostoma Jaskólskiego i kasztelana krzywińskiego Stanisława Kobierzyckiego. Z uwagi na wielkość zaciągu dodano im do pomocy również kilku innych deputatów: starostę gnieźnieńskiego Jana Tracha Gnińskiego, Eustachego Kowalskiego, kasztelana biechowskiego Mikołaja Szoldrskiego i sędziego ziemskiego wschowskiego Jana Jerzego Szlichtynga²².

¹⁷ Uniwersał JKM do szlachty województw poznańskiego i kaliskiego, Warszawa, 9 V 1649; Uniwersał JKM do szlachty województw poznańskiego i kaliskiego, Warszawa, 7 VI 1649; Uniwersał JKM do szlachty województw poznańskiego i kaliskiego, Lublin, 13 VII 1649; Uniwersał JKM do szlachty województw poznańskiego i kaliskiego, Zamość, 23 VII 1649, APPoz., Gr.Pozn., sygn. 694, k. 384–384v, 439v–441, 532–533, 541–541v.

¹⁸ J. Majchrowski, *Wojewoda w dawnej Polsce*, Warszawa 2019, s. 82; M. Plewczynski, *Rotmistrz zaciężny na urządzie ziemskim w XVI w.*, [w:] *Kultura–polityka–dyplomacja. Studia ofiarowane Profesorowi Jarosławowi Maciszewskiemu w sześćdziesiątą rocznicę Jego urodzin*, red. A. Bartnicki i in., Warszawa 1990, s. 301–302.

¹⁹ Laudum zjazdu szlachty województw poznańskiego i kaliskiego, obóz pod Kaliszem, 7 X 1656, APPoz., Akta Braci Czeskiej, sygn. 2649, s. 87–92.

²⁰ W. Kriegseisen, *Sejmiki...*, s. 60–62.

²¹ J. Łosowski, *Akta sądów i urzędów...*, s. 277.

²² Laudum zjazdu szlachty województw poznańskiego i kaliskiego w Poznaniu, 8 VI 1648, B.Czart, sygn. 1774, s. 210–211; A. Borowiak, *Wojska powiatowe...*, s. 135–139; B. Staregowski, *Formacje zbrojne...*, s. 75–78.

Popisy dla dwóch pułków odbyły się w 27 czerwca pod Gnieznem i dzień później pod Kaliszem. Sporządzone tam rejestry są dokumentami o dużym stopniu unikatowości, być może jednymi z nielicznych tak dokładnie przybliżających personalia oraz wyposażenie żołnierzy powiatowych wchodzących w skład poszczególnych chorągwi pułkowych. Nad właściwym przebiegiem popisu pod Kaliszem 28 lipca czuwali wyznaczeni komisarze, a jeden z nich, Chryzostom Jaskólski, sporządził rejestr i uwierzytelnił go własnym podpisem²³. W podobny sposób powstał rejestr popisu pod Gnieznem z 27 lipca. Tym razem osobą odpowiedzialną za jego wykonanie był Mikołaj Szoldrski,²⁴. W pierwszym z wykazów, bogatszym w szczegóły, podano nawet kolor chorągwi, ogólną prezentację żołnierzy a nawet wydarzenia, które temu popisowi towarzyszyły, jak chociażby prezentację sprawności bojowej chorągwi arkebuzerskiej Andrzeja Przyjemskiego:

„Chorągiew biała, krzyż kawalerski czarny, 150 koni, złożona ze szlachty i młodzi wielkopolskiej, przyozdobiona polerowanymi zbrojami, porządnie strzelbą opatrzoną, konie rosłe i dobre, rotmistrz na koniu szpakowatym obrotnym, ćwiczo-
nym, rotmistrz przejechał się kilka razy przed chorągwią, z trzech strzelb ognia dawał, po czym w szyku gromadnie stanął z żołnierzami”²⁵.

Odrębna dokumentacja powstawała w związku z wyznaczaniem stacji żołnierskich dla chorągwi. Uchwała z czerwca 1648 r. wskazywała taką potrzebę, ale nie wyznaczała osób, które miały tego dokonać²⁶. Asygnację aprowizacyjną sporządzili oraz podpisali wówczas sędzia ziemski wschowski Jan Szlichtyng, pisarz ziemski kaliski Łukasz Orzelski, komisarz Chryzostom Jaskólski, będący równocześnie pisarzem grodzkim poznańskim, Łukasz Górski oraz Maciej Pigłowski²⁷. O właściwe uwierzytelnienie i prawidłowe sporządzenie tego rodzaju dokumentów dbano w wyjątkowy skrupulatny sposób, gdyż w razie nadużyć można było dowieść winy bądź niewinności oskarżonych o nie żołnierzy. Akta zawierały dokładny wypis miejsc stacjonowania wyznaczonych dla poszczególnych pułków i chorągwi, co było szczególnie istotne w przypadku tak dużego zaciągu, jakim był ten z 1648 r.

W tym roku powstało również kilka dokumentów odnoszących się do funkcjonowania chorągwi obrony domowej. W ich przypadku organizatorem był sam „general” Bogusław Leszczyński, który z racji urzędu odpowiadał za bezpieczeństwo Wielkopolski właściwej, a sejmik dodatkowo powierzył mu na ten czas funkcję pułkownika²⁸. W pierwszej kolejności Leszczyński wystawił on listy przypowiednie dla rotmistrzów²⁹. W tym miejscu trzeba dodać, że z końcem roku 1648 Leszczyński wystawił kolejne takie pismo, tym razem jako pułkownik generalny formowanego w 1649 r. nowego oddziału

²³ Popis pułku Jakuba Rozdrażewskiego, Kalisz, 28 VII 1648, APPoz., Gr.Pozn., sygn. 693, k. 625v, 629v.

²⁴ Popis pułku Andrzeja Grudzińskiego, Gniezno, 27 VII 1648, tamże, k. 683v-687v.

²⁵ Popis pułku Jakuba Rozdrażewskiego..., k. 625v-629.

²⁶ Laudum zjazdu... w Poznaniu, 8 VI 1648, s. 212.

²⁷ Postanowienie stacji żołnierzom, Poznań, 9 VI 1648, APPoz., Gr.Pozn., sygn. 693, k. 471.

²⁸ Laudum zjazdu... w Poznaniu, 8 VI 1648, s. 206-207; B. Staręgowski, *Formacje zbrojne...*, s. 76.

²⁹ List przypowiedni starosty generalnego Bogusława Leszczyńskiego dla Stanisława Ruckiego, Przygodzice, 14 VII 1648, APPoz., Księgi grodzkie kaliskie (dalej: Gr.Kal.), sygn. 273, k. 443-445.

wojska powiatowego³⁰. Akt ten pozwalał na sformowanie pułku piechoty cudzoziemskiej pod komendą pułkownika Stanisława Latalskiego³¹. W kontekście podjętego tematu, należy podkreślić, że zazwyczaj wystawcą tego rodzaju dokumentów. Dotyczyło to nie tylko listów przypowiednich dla wojska państwowego, ale również dla oddziałów powiatowych, co było jednym z głównych postanowień kompromisu z 1619 r., kiedy to Zygmunt III zgodził się na zaciąganie przez sejmiki żołnierzy, ale tylko pod warunkiem osobistego zatwierdzenia rotmistrzów i wystawiania dla nich pism upoważniających do prowadzenia werbunku³². Wielkopolska właściwa w 1648 r. rządziła się już nieco innymi prawami, ponieważ konstytucja sejmowa z 1627 r. gwarantowała tamtejszej szlachcie możliwość powoływania obrony domowej bez każdorazowego pytania o zgodę króla³³, a część wojska powiatowego, która została w niej wymieniona miała być przeznaczona właśnie do takiego zadania.

Oprócz wystawiania własnych listów przypowiednich, Leszczyński w 1648 r. powołał też deputatów, którzy pod jego nieobecność mieli przejąć obowiązki w zakresie przygotowania obrony domowej oraz wyznaczył komisarza do przeprowadzenia popisu w osobie surogator poznańskiego Zygmunta Twardowskiego. Wszystkie te postanowienia zawarł w wystawionym osobiście dokumencie asygnacyjnym³⁴. 31 lipca 1648 r. Twardowski wydał własną asygnację informującą o przebiegu popisu oraz będącą dowodem na dokonanie tego zgodnie z prawem i przekazanymi obowiązkami³⁵.

W podobnym tonie i treści do tego dokumentu sporządzano lustracje wojskowe. Nie były one co prawda tak szczegółowe jak rejestry popisowe, niemniej podawano w nich liczby całościowe pułku bądź chorągwi, personalia oficerów, wyznaczone zadania oraz informację o sformowaniu jednostki zgodnie z zapisami uchwały sejmikowej. Akta tego rodzaju sporządzali komisarze wybrani przez sejmik bądź, w przypadku ich braku, wyznaczona osoba z oddziału. W pułkach zaciągu cudzoziemskiego z góry odpowiedzialnym za to był sekretarz regimentu, który zajmował się jego obsługą kancelaryjną. Takowa lustracja została sporządzona 20 maja 1649 r. dla pułku piechoty cudzoziemskiej Stanisława Latalskiego, który trafił jako wsparcie dla garnizonu Kamieńca Podolskiego³⁶.

³⁰ B. Staręgowski, *Formacje zbrojne...*, s. 86–88;

³¹ List przypowiedni pułkownika generalnego wielkopolskiego Bogusława Leszczyńskiego dla Stanisława Latalskiego, Środa, 20 XII 1648, APPoz., Gr.Pozn., sygn. 693, k. 814–814v.

³² Żołnierz powiatowy, [w:] VC, t. 3: 1611–1640, vol. 1: 1611–1626, red. S. Grodziski, M. Kwiecień, A. Karabowicz, Warszawa 2010, s. 246–247.

³³ Bezpieczeństwo poznańskiego i kaliskiego województw, [w:] VC, t. 3, vol. 2: 1627–1640, red. S. Grodziski, M. Kwiecień, A. Karabowicz, Warszawa 2013, s. 17–18; J. Dorobisz, *Sejm nadzwyczajny z 1624 roku*, Opole 1996, s. 51, 57; M. Pietrusiewicz, *Konstytucje sejmowe wobec konfederacji wojskowych w latach panowania Zygmunta III*, [w:] *Kultura-Polityka-Dyplomacja...*, s. 296–297; K. Łopatecki, *Organizacja...*, s. 394–395; B. Staręgowski, *Formacje zbrojne...*, s. 48–49.

³⁴ Asygnacje wojskowe dla obrony domowej wydane przez Bogusława Leszczyńskiego, APPoz., Gr.Pozn., sygn. 693, k. 575–576v.

³⁵ Asygnacja wojskowa surogatora poznańskiego Zygmunta Twardowskiego dla mieszkańców województw poznańskiego i kaliskiego, Śrem, 31 VII 1648, APPoz., Gr.Kal., sygn. 273, k. 445–445v.

³⁶ Lustracja wojskowa pułku Stanisława Latalskiego, Krzemieniec, 20 V 1649, APPoz., Gr.Pozn., sygn. 694, k. 455–455v; Atestacja komisarzy Władysława Leszczyńskiego i Marcina Napruszewskiego, APPoz., Gr.Kal., sygn. 274, k. 185–185v.

Warto także wspomnieć o dokumentacji skarbowej powstającej wyłącznie w związku z funkcjonowaniem zaciężnych chorągwi, regimentów i pułków powiatowych. Jej przygotowaniem zajmowali się poborcy wybrani przez sejmik. Po zebraniu podatków sporządzali oni pewnego rodzaju sprawozdanie, który przedstawiali szlachcie. Zawierało ono kwoty przekazane szafarzom wojewódzkim na poszczególne oddziały. Poborców zazwyczaj było dwóch: po jednym w województwie poznańskim i kaliskim. Dla przykładu, takie rachunki przygotowali oraz przedstawiciele na sejmikach Stanisław Dobrosielski i Stanisław Watt-Proska w 1650 r., 1651 r. i 1652 r.³⁷ Zgromadzenie musiało zaakceptować wyliczenia poborców, co potwierdzało legalność ich działań i aprobować wysokość kwot przekazanych szafarzom wojewódzkim. Takie dokumentowanie procesu wybierania i przekazywania pieniędzy miało służyć likwidacji nadużyć oraz potwierdzać wysiłek finansowy podejmowany przez sejmik. Warto dodać, że obaj wspomniani poborcy pełnili te funkcje od 1648 r., w związku z czym musieli cieszyć się sporym zaufaniem³⁸

Akta sejmikowe pospolitego ruszenia

W przypadku pospolitego ruszenia rejestry popisowe sporządzano nieco inaczej. Sejmik miał możliwość wyznaczania komisarzy, jednak nie zawsze z takiej opcji korzystał. Ich wykonanie najczęściej powierzano osobom wyznaczonym przez pułkowników lub rotmistrzów pospolitego ruszenia. W przytłaczającej większości przypadków komendę nad pospolitakami obejmowali z urzędu kasztelani i wojewodowie. Dowodem na to jest rejestr z 1651 r., dokumentujący liczebność powiatu poznańskiego, nad którego powstaniem czuwał sam wojewoda poznański Krzysztof Opaliński. Odnotowano w nim oprócz duktora także jego zastępcę w osobie porucznika Stanisława Węgierskiego oraz niewymienionego z imienia chorążego Ponińskiego, a także lokalnych urzędników biorących udział w popisie. Główna część dokumentu zawiera spis szlachty, która stawiła się w liczbie 105 szabel oraz pocztów przesłanych w ramach zastępstwa, jakich przybyło 37. Na końcu rejestru popisowego znalazł się podpis wojewody, który osobiście uczestniczył w całym wydarzeniu³⁹.

Zdarzały się jednak sytuacje, w których konieczne było powołanie innych urzędników mających przeprowadzić popis i przewodzić pospolitemu ruszeniu. W takich sytuacjach byli oni zobowiązani do sporządzenia rejestru lub musieli wyznaczyć inną osobę do jego przygotowania. Uwierzytelniano go natomiast poprzez podpis dowódcy. Taka sytuacja miała miejsce w trakcie przygotowań do wyprawy zborowskiej z 1649 r., kiedy to grupa braci z powiatu międzyrzeckiego, nie popisująca się przed kasztelanem międzyrzeckim, Wojciechem Belendzkim, a przed wyznaczonym w jego zastępstwie

³⁷ Rachunek poborcy podatkowego Stanisława Dobrosielskiego, tamże, k. 356–356v; Rachunek poborowy Stanisława Watta-Proskiego i Stanisława Dobrosielskiego, tamże, sygn. 276, k. 175–178v; Rachunek poborowy Stanisława Dobrosielskiego dla Łukasza Górskiego, Środa, 15 VI 1652, tamże, sygn. 277, k. 311v–312; Rachunek poborowy Stanisława Dobrosielskiego dla Krzysztofa Żegockiego, Środa, 15 VI 1652, tamże, k. 312–312v; Rachunek poborowy Stanisława Dobrosielskiego dla Władysława Kłodzińskiego, Środa, 15 VI 1652, tamże, k. 313.

³⁸ Laudum zjazdu... w Poznaniu, 8 VI 1648, s. 204; B. Staręgowski, *Formacje zbrojne...*, s. 76, 107, 110, 128, 148.

³⁹ Rejestr popisu pospolitego ruszenia powiatu poznańskiego wojewody poznańskiego Krzysztofa Opalińskiego, Poznań, V 1651, APPoz., Gr.Pozn., sygn. 696, k. 569–570.

rotmistrzem Stefanem Grudzińskim⁴⁰. Dwa lata później podczas wyprawy w 1651 r. powiat międzyrzecki popisywał się już zwyczajnie przed swoim kasztelanem, którym był wówczas Paweł Gembicki⁴¹.

Jedynie w przypadku tzw. wyprawy *in vim* pospolitego ruszenia, która łączyła w sobie cechy pospolitego ruszenia i wyprawy pomiarowej, do sporządzania rejestrów powoływano specjalnych komisarzy przygotowujących je fizycznie a następnie uwierzytelniających. Taką ekspedycję zorganizowano w 1656 r. przeciwko Marchii Brandenburskiej, by zmusić elektora Fryderyka Wilhelma do odstąpienia od sojuszu ze Szwecją. Wówczas trzech deputatów: Stanisław Krzycki, Aleksander Górecki oraz Władysław Rogaliński miało zadbać o właściwy przebieg popisu, sporządzić rejestr oraz zapewnić jego legalność. Osoby te z imienia i nazwiska wymieniono w uchwale sejmikowej, więc w tym przypadku, podobnie jak przy wojsku powiatowym, można zauważyć silną decyzyjność laudum i konsekwentne wprowadzenie w życie jego zapisów⁴².

Przy okazji organizacji lokalnej pospolitego ruszenia powstawały atestacje, które zwalniały z uczestnictwa w wyprawie i dawały gwarancję niepociągania nieobecnych osób do odpowiedzialności za absencję. Dokumenty tego typu wystawiali kasztelanowie, nawet wówczas, gdy osobiście nie dowodzili pospolitym ruszeniem i wyznaczili kogoś w zastępstwie. Szczególnie duża ich liczba powstała przy okazji organizacji wyprawy z 1651 r. Często były to zwolnienia z powodu ubóstwa, choroby, ran, podeszłego wieku, sprawowanych obowiązków czy innych ważnych okoliczności⁴³. Zdarzały się przypadki, że atestacja zawierała informacje o umoderowaniu danego uczestnika pospolitego ruszenia, skąd można się dowiedzieć, czy był on husarzem, arkebuzerem, czy pancernym⁴⁴.

W przypadku dokumentacji pospolitego ruszenia, z 1649 i 1651 r. kasztelan kaliski Jakub Rozdrażewski wniósł do niej swój osobisty wkład sporządzając własne uchwały regulujące organizację pospolitaków w województwie kaliskim. Jako kasztelan mógł organizować jedynie powiat kaliski, ale ówczesny wojewoda Andrzej Grudziński ze względu na nieobecność delegował mu także swoje uprawnienia. Rozdrażewski w wydanej przez siebie uchwale określił formę i ramy organizacyjne wyprawy,

⁴⁰ Rejestr popisu pospolitego ruszenia grupy międzyrzeckiej Stefana Grudzińskiego, Poznań, 28 VIII 1649, APPoz., Gr.Pozn., 694, k. 602–602v; B. Staręgowski, *Rejestr pospolitego ruszenia z 1649 r.*, „Przegląd Historyczno-Wojskowy”, 2016, nr 4, s. 144–146. Taka sytuacja wynikała z awantury między szlachtą międzyrzecką a jej kasztelanem podczas popisu pospolitego ruszenia, w trakcie której urzędnik omal stracił życia. Ostatecznie Wojciech Belendzki nie mógł przeprowadzić popisu z powodu ran i niechęci jaką żywili do niego panowie bracia.

⁴¹ Rejestr popisu pospolitego ruszenia grupy międzyrzeckiej Pawła Gembickiego, Poznań, b.d.d., V 1651, APPoz., Gr.Pozn., sygn. 696, k. 389–389v.

⁴² Laudum zjazdu..., obóz pod Kaliszem, 7 X 1656, s. 91–92; Popis pospolitego ruszenia w obozie pod Kaliszem, Kalisz, 27 X 1656, APPoz., Gr. Kal., sygn. 280, k. 637, 657.

⁴³ Atestacje dla: Zofii Kotowickiej, Wojciecha Rytlewskiego, Prandoty Tomickiego, Piotra Wardęskiego i Zofii Turskiej, Marianny Gałęskiej vel Morawskiej, Mikołaja Starzyńskiego, Jana Morawskiego, Stefana Paczyńskiego, Zygmunta Wawrowskiego, Andrzeja Wawrowskiego, Biskupskich, Stanisława Niewiarowskiego, Jana Niewiarowskiego, Stanisława Zaremby, Dadźboga Kolnickiego, Wojciecha Chodakowskiego i Adama Podkockiego, Walentego Molskiego, Katarzyny Nowowiejskiej vel Granowskiej, Wojciecha Budzyńskiego, Andrzeja Suchorzewskiego, Jana Morawskiego, Jana Słomkowskiego, Jana Kotowieckiego, tamże, sygn. 276, k. 199–202, 205–210v, 219, 221, 223v, 230v, 234, 250.

⁴⁴ Atestacja dla Wojciecha Małachowskiego, Kalisz, 24 X 1656, APPoz., Księgi grodzkie gnieźnieńskie, sygn. 141, k. 57v–58v.

powołał doraźny wymiar sprawiedliwości oraz wprowadził wiele istotnych zasad, co do przemarszu. Akt ten sporządził osobiście a następnie złożył na nim podpis i swoją pieczęć, po czym rozpoczął wprowadzanie w życie jego zapisów⁴⁵. Na sędziów dbających o właściwy przebieg wyprawy nałożył on obowiązek złożenia przysięgi, której treść wraz z osobistym podpisem każdego z nich została wpisana do ksiąg grodzkich⁴⁶. Do uchwalonego przez Jakuba Rozdrażewskiego odniósł się powiat kościański. Tekst laudum uchwalonego przez pospolitaków z powiatu kościańskiego, skonstruowana była w podobny sposób. Szczegółowo regulowano w nim dyscyplinę w obozie pospolitego ruszenia, wyjaśniano szczegóły zastępstwa Krzysztofa Grzymułtowskiego za kasztelana śremskiego Przeclawa Leszczyńskiego oraz organizowano najważniejsze kwestie dotyczące przemarszu. Na uchwałę pracował sam Grzymułtowski oraz towarzyszący mu: porucznik Jakub Miedziński, chorąży Kazimierz Rogaliński, burgrabia koniński Heliasz Bukowiecki, Wojciech Mycielski, Maciej Bojanowski i Łukasz Rydzyński, „z którymi to panami pułkownik tą uchwałę spisał”⁴⁷.

Akta sejmikowe wypraw łanowych

Dokumentacja powstająca przy okazji wypraw pomiarowych w wielu przypadkach przypominała tę związaną z wojskami powiatowymi. Zbieżność zachodziła w przypadku rejestrów popisowych. Tu również wyznaczano komisarzy, którzy mieli sporządzać te wykazy a następnie je legalizować. Tak wyglądała chociażby organizacja wyprawy konnej w 1657 r., mającej ostatecznie wyzwolić Wielkopolskę spod jarzma szwedzko-brandenburskiego⁴⁸. Sama treść rejestrów popisowych żołnierzy łanowych była dość oszczędna. Wymienieni towarzysze oraz oficerowie byli podawani wraz z liczbą koni w poczcie, które otrzymali w ramach wyliczeń dokonanych podczas kombinacji łanów. Czasami znajdowały się w nich również informacje o wydanych pieniądzach na żołnierzy łanowych, także tych, których ostatecznie nie oplacono. Jednak nie stanowi to reguły w każdym z tego rodzaju dokumentów. Zazwyczaj podawały one tylko ilości koni w poszczególnych pocztach⁴⁹. Podobnie jak

⁴⁵ Laudum powiatu kaliskiego pod Kaliszem na pospolite ruszenie idącym, Kalisz, 26 V 1651, APPoz., Gr.Kal, sygn. 276, k. 214–216.

⁴⁶ Przysięgi: Jakuba Rozdrażewskiego, Macieja Lipskiego, Laurentego Przyborowskiego, Władysława Gądkowskiego, Marcina Napruszewskiego, Krzysztofa Twardowskiego, Andrzeja Radolińskiego, Jana Lipskiego, Kazimierza Mikołajewskiego, tamże, k. 203–205.

⁴⁷ Laudum powiatu kościańskiego na pospolite ruszenie idącego, Kalisz, 26 V 1651, tamże, k. 221–222.

⁴⁸ Laudum sejmiku województw poznańskiego i kaliskiego w Środzie, 19 I 1657, APPoz., Gr.Kal., sygn. 280, k. 3v, 4v; D. Kupisz, *Wyprawy żołnierza...*, s. 205–206.

⁴⁹ Rejestr kompanii żołnierza łanowego Jana Piotra Opalińskiego, APPoz., Gr.Kal., sygn. 280, k. 180–182v; Rejestr kompanii żołnierza łanowego Krzysztofa Grzymułtowskiego, 18 IV 1657, tamże, k. 182v–184v; Rejestr kompanii żołnierza łanowego Andrzeja Starkowieckiego, tamże, k. 184v–185; Rejestr kompanii żołnierza łanowego Jana Łackiego od 1 II do 28 IV 1657, tamże, k. 185v–187; Rejestr kompanii żołnierza łanowego Franciszka Rydzyńskiego, tamże, k. 187–189; Rejestr kompanii żołnierza łanowego Adama Czarnkowskiego, 18 IV 1657, tamże, k. 190v–191v; Rejestr kompanii żołnierza łanowego Jana Gnińskiego, Buk, 24 II 1657, tamże, k. 191v–192v; Rejestr kompanii żołnierza łanowego Pawła Chlebowskiego, 19 IV 1657, tamże, k. 193–194v; Rejestr kompanii żołnierza łanowego Stanisława Daleszyńskiego, tamże, k. 194v–195v; Rejestr kompanii żołnierza łanowego Waleriana Mycielskiego, 16 IV 1657, tamże, k. 195v–197v; Rejestr kompanii żołnierza łanowego Michała Kozubskiego, tamże, k. 197v–199v; Rejestr kompanii żołnierza łanowego Adama Droszewskiego, tamże, k. 198v–200; Rejestr kompanii żołnierza

w przypadku wojska powiatowego, obszerność opisów w rejestrach zależała od samego sporządzającego.

Należy także wspomnieć o aktach tworzonych w związku z działalnością komisji kombinacyjnych, które były unikalne i dotyczyły tylko wypraw pomiarowych. Na sejmiku zapadały decyzje dotyczące formy wyprawy (konna lub piesza) oraz ustalano przelicznik łanów dla miast, miasteczek i wsi. Wybierano również rotmistrzów oraz przydzielano im powiaty. Kolejny zapis w laudum powoływał komisarzy do komisji kombinacyjnej, która miała przeliczyć łany i ustalić liczbę żołnierzy⁵⁰. Co prawda pisma dokumentujące działalność tych ciał nie są *stricte* aktami wojskowymi, niemniej ze względu na silne powiązanie z organizacją żołnierzy łanowych trudno byłoby je pominąć. Biorąc za przykład przygotowania do wyprawy z 1655 r., mającej wesprzeć obronę pasów nadnoteckich przeciwko Szwedom, zachowana dokumentacja pozwala odtworzyć przebieg działań komisji kombinacyjnych w Kaliszu i Pyzdrach. Za jej sporządzanie odpowiedzialni byli specjalnie powołani komisarze. Po zakończeniu pracy złożyli oni swoje podpisy pod sporządzonymi aktami lustracyjnymi, które następnie przekazano do oblatowania w urzędzie grodzkim⁵¹. Równolegle rotmistrzowie otrzymywali informacje o powziętych ustaleniach i mogli rozpocząć tworzenie chorągwi.

Oficerowie łanowi sporządzali również własną dokumentacją, wśród której były rejestry odebranego żołnierza łanowego z poszczególnych miejsc wskazanych w aktach komisji kombinacyjnych⁵². Dzięki nim wiadomo było czy żołnierze byli wybierani we właściwej ilości i czy nikt nie robił problemów przy poborze. Takie informacje były istotne w przypadku późniejszych spraw sądowych o uchylanie się od powinności na rzecz uchwalonego wojska samorządowego.

Podsumowanie

Oprócz wymienionych akt, w bezpośredni sposób związanych z formacjami zbrojnymi samorządu szlacheckiego i powstających w związku z ich funkcjonowaniem, istniał również szereg dokumentacji ogólnej, która również dotyczyła spraw dotyczących wojska samorządowego. Przedmiotem analizy była jednak ta, która powstawała tylko w bezpośrednim związku z zaciągniętymi formacjami. Z przytoczonych przykładów widać wyraźnie silną zależność między powołującymi je *de facto* uchwałami sejmikowymi a późniejszymi działaniami, w ramach czego tworzone kolejne akta. Po uwierzytelnieniu laudum i nabraniu przez nie mocy prawnej, można było przystąpić do procesu formowania wojsk. Bardzo duże znaczenie przy tworzeniu dokumentacji wojskowej mieli powołani do konkretnych zadań komisarze, którzy nie tylko czuwali nad właściwym przebiegiem popisów czy funkcjonowaniem komisji ale również czę-

łanowego Adama Kurnatowskiego, Wągrowiec, 19 IV 1657, tamże, k. 200–201; Rejestr kompanii żołnierza łanowego Piotra Przyjemskiego, tamże, k. 201v–202; D. Kupisz, *Wyprawy żołnierza łanowego...*, s. 208–209.

⁵⁰ Laudum sejmiku... w Środzie, 28 IV 1655, APPoz., Gr. Pozn., sygn. 731, k. 311–313v.

⁵¹ Rejestr domów w Kaliszu sporządzony na potrzeby wyprawy łanowej, APPoz., Gr. Kal., sygn. 279, k. 989v–991; Manifestacja Remigiana Domiechowskiego, Pyzdry, 31 V 1655, APPoz., Księgi grodzkie pyzdrowskie, sygn. 85, k. 695–695v; Manifestacja Mikołaja Szoldrskiego, Pyzdry, 31 V 1655, tamże, k. 697; Manifestacja komisarza powiatu pyzdrowskiego o zakończeniu prac 1 VI 1655 r., tamże, k. 697–698.

⁵² Rejestr żołnierza łanowego odebranego w powiecie pyzdrowskim, Pyzdry, 29 V 1655, APPoz., Gr. Pozn., sygn. 731, k. 368–368v.

sto osobiście sporządzali rejestry i je uwierzytelniali. W nieco mniejszym stopniu rolę tę odgrywali również lokalni urzędnicy i oficerowie zaciągniętych formacji. W niektórych przypadkach zauważalna była także delegacja konkretnych uprawnień, co wiązało się z tworzeniem nowej dokumentacji przez innych wystawców. Same czynności aktotwórcze nie były szczególnie skomplikowane. W większości przypadków polegały na odnotowywaniu osób, miejsc stacjonowania czy też określonych miar ziemi bądź zapisywaniu zebranych i przekazanych kwot pieniężnych. Często też korzystano z gotowych formuł, jak w przypadku listów przypowiednich czy lustracji wojskowych. Jedynie w przypadku dokumentów unikatowych, wprowadzających dodatkowe czynności prawne, można zauważyć związaną z tym większą złożoność zarówno formy, jak i przekazu. Końcowy etap postępowania z dokumentacją nie różnił się zbytnio od tego, który jest znany z innych akt sejmikowych przekazywanych do oblatowania w księgach grodzkich⁵³.

BIBLIOGRAFIA – REFERENCES

Archival sources:

Archiwum Państwowe w Poznaniu:

Akta Braci Czeskich, sygn. 2649

Księgi grodzkie gnieźnieńskie, sygn.141

Księgi grodzkie kaliskie, sygn.:273, 274, 276, 277, 279, 280

Księgi grodzkie poznańskie, sygn.: 693, 694, 696, 731

Księgi grodzkie pyzdrowskie, sygn. 85

Biblioteka Książąt Czartoryskich – Muzeum Narodowe w Krakowie:

rkps 1774

Printed sources:

Staręgowski B., *Rejestr pospolitego ruszenia z 1649 r.*, „Przegląd Historyczno-Wojskowy”, 2016, nr 4, s. 141–151.

Volumina Constitutionum, t. 3: 1611–1640, vol. 1: 1611–1626, red. S. Grodziski, M. Kwiecień, A. Karabowicz, Warszawa 2010.

Volumina Constitutionum, t. 3: 1611–1640, vol. 2: 1627–1640, red. S. Grodziski, M. Kwiecień, A. Karabowicz, Warszawa 2013.

Volumina Constitutionum, t. 4: 1641–1668, vol. 1: 1641–1658, red. S. Grodziski, M. Kwiecień, K. Fokt, Warszawa 2015.

Studies:

Borowiak A., *Wojska powiatowe przed kampanią piławiecką w 1648 r.*, [w:] *Studia nad staropolską sztuką wojenną*, t. 2, red. Z. Hundert, Oświęcim 2013, s. 129–160.

Ciesielski T., *Wyprawa łanowa 1653 r.*, „Zeszyty Naukowe Wyższej Szkoły Pedagogicznej im. Powstańców Śląskich w Opolu”, 1994, Historia, t. 30, s. 47–80.

Dorobisz J., *Sejm nadzwyczajny z 1624 roku*, Opole 1996.

Dworzaczkowa J., *Sprawy wojska na sejmikach wielkopolskich w latach 1648–1668* [w:] *Pax et bellum*, red. K. Olejnik, Poznań 1993, s. 55–64.

Kriegseisen W., *Sejmiki Rzeczypospolitej szlacheckiej w XVII i XVIII w.*, Warszawa 1991.

⁵³ J. Łosowski, *Kancelaria grodzka...*, s. 194.

- Kupisz D., *Wojska powiatowe samorządów Małopolski i Rusi Czerwonej w latach 1572–1717*, Lublin 2008.
- Kupisz D., *Wyprawy żołnierza łanowego w Koronie w czasach Jana Kazimierza*, Warszawa 2018.
- Łopatecki K., *Organizacja, prawo i dyscyplina w polskim i litewskim pospolitym ruszeniu (do połowy XVII wieku)*, Białystok 2013.
- Łosowski J., *Akta sądów i urzędów szlacheckich w XIV–XVIII wieku*, [w:] *Dyplomatyka staropolska*, red. T. Jurek, Warszawa 2015, s. 256–338.
- Łosowski J., *Kancelaria grodzka chełmska od XV do XVIII wieku*, Lublin 2004.
- Majchrowski J., *Wojewoda w dawnej Polsce*, Warszawa 2019.
- Nagielski M., *Pospolite ruszenie szlachty w świetle kampanii zborowskiej i beresteckiej przeciwko Kozakom (1649–1651)*, [w:] *Studia Historyczno-Wojskowe*, t. 3: *Armia i społeczeństwo*, red. T. Ciesielski, Zabrze 2009, s. 94–112.
- Pietrusiewicz M., *Konstytucje sejmowe wobec konfederacji wojskowych w latach panowania Zygmunta III*, [w:] *Kultura–polityka–dyplomacja. Studia ofiarowane Profesorowi Jaremie Maciszewskiemu w sześćdziesiątą rocznicę Jego urodzin*, red. A. Bartnicki i in., Warszawa 1990, s. 293–297. STRONY
- Plewczyński M., *Rotmistrz zaciężny na urządzie ziemskim w XVI w.*, [w:] *Kultura–polityka–dyplomacja. Studia ofiarowane Profesorowi Jaremie Maciszewskiemu w sześćdziesiątą rocznicę Jego urodzin*, red. A. Bartnicki i in. Warszawa 1990, s. 298–319.
- Spieralski Z., *Wymiar służby w pospolitym ruszeniu*, „*Studia i materiały do historii wojskowości*”, 1960, t. 6, cz. 1, s. 3–19.
- Staręgowski B., *Formacje zbrojne samorządu szlacheckiego województwo poznańskiego i kaliskiego w okresie panowania Jana Kazimierza (1648–1668)*, Warszawa 2022.
- Staręgowski B., *Księgi grodzkie chełmskie jako źródło do badań nad funkcjonowaniem formacji zbrojnych samorządu szlacheckiego*, „*Studia Archiwalne*”, 2020, t. 7, s. 73–90.
- Staręgowski B., *W służbie województwom wielkopolskim i Rzeczypospolitej. Okoliczności sformowania i działalność pułku Bogusława Leszczyńskiego w latach 1648–1649*, „*Res Historica*”, 2017, t. 44, s. 33–61.
- Wyczański A., *Z dziejów reform skarbowo-wojskowych za Zygmunta I. Próba relucji pospolitego ruszenia*, „*Przegląd Historyczny*”, 1952, t. 43, z. 2, s. 287–304.
- Zwierzykowski M., Tacka E., *Miejsce obrad sejmików województw Wielkopolski włościwej od XVI do XVIII wieku*, „*Res Historica*”, 2016, t. 42, s. 75–100.

